

ELŻBIETY TARKOWSKIEJ SOCJOLOGIA OTWARTA

ŻYCIE CODZIENNE JAKO PRZEDMIOT
NIE TYLKO NAJNOWSZEJ SOCJOLOGII
NA MARGINESIE SOCJOLOGII CODZIENNOŚCI*

Punktem wyjścia niniejszych uwag jest książka *Socjologia codzienności* (Sztompka, Bogunia-Borowska 2008) i wprowadzający do niej, programowy tekst Piotra Sztompki *Życie codzienne — temat najnowszej socjologii*. Nie sposób przecenić znaczenia tej publikacji, zawierającej najnowsze, najbardziej aktualne teksty amerykańskich i brytyjskich badaczy, dotyczące codziennej egzystencji i jej zwykłych, banalnych, najdrobniejszych nawet przejawów i aspektów, takich jak zakupy, posiłki, podróże, samopoczucie, nastroje¹. Książka ta i poprzedzająca ją konferencja na temat socjologii życia codziennego, zorganizowana w kwietniu 2008 roku w Krakowie, wprowadziły problematykę codzienności do głównego nurtu socjologii w Polsce, zainspirowały wielu badaczy, zwłaszcza młodych, przemówiły do ich wyobraźni jako zupełnie nowa, obiecująca perspektywa w badaniu zjawisk społecznych. Zasługa Piotra Sztompki i Małgorzaty Boguni-Borowskiej jest więc ogromna.

Młodych badaczy pociąga nowość perspektywy socjologii życia codziennego i jej odmienność od przyjętej praktyki socjologicznej i dominujących paradyg-

* Wyowiedź w dyskusji panelowej nad książką pod redakcją Piotra Sztompki i Małgorzaty Boguni-Borowskiej *Socjologia codzienności*, podczas konferencji „Style życia i obyczaje w perspektywie przemian wartości kulturowych”, Warszawa, 17 marca 2009. [Jest to niepublikowany fragment zredagowany przez samą Autorkę — przyp. red.]

¹ Można co najwyżej wyrazić żal i zdziwienie, że w tym obszernym zbiorze nie znalazło się miejsce dla prac badaczy francuskich, a zwłaszcza Jean-Claude’a Kaufmanna, autora subtelnych analiz przemian relacji międzyludzkich, pokazywanych dzięki badaniu codzienności i takich jej elementów, jak funkcje kuchni czy lodówki, posiłki, pranie, prasowanie oraz społeczny i kulturowy sens tych praktyk (zob. Kaufmann 2005).

matów. Doceniając ten aspekt i dzieląc krytycyzm wobec socjologii skoncentrowanej na wielkich strukturach i makroprocesach, trzeba jednak pamiętać o życiu codziennym jako przedmiocie badań nie tylko tej najnowszej, ale także dawnej socjologii i jej różnych nurtów; zresztą nie tylko socjologii, lecz także innych nauk, w tym antropologii kulturowej i historii społecznej, które już wcześniej przedmiotem swych badań uczyniły życie codzienne. W ramach socjologii — a mam tu na myśli przede wszystkim dorobek socjologii polskiej — można także wyodrębnić kilka nurtów, w których wypracowano sposoby badania życia codziennego i badano różne jego aspekty. Mam na myśli, po pierwsze, badania stylów życia, po drugie, socjologię obyczajów, po trzecie, socjologię pamiętnikarską, a także inne kierunki badań, takie jak socjologia czasu. W tych różnych nurtach badań i refleksji sfera codzienności zajmowała, jeśli nie centralne, to na pewno ważne miejsce. Omówię je kolejno, odwołując się niekiedy do pewnych przykładów z zakresu antropologii kulturowej i historii społecznej, które to dyscypliny wniosły ważny wkład do refleksji nad codziennością i do badań życia codziennego prowadzonych przez socjologów w Polsce.

PROGRAM I BADANIA STYLÓW ŻYCIA JAKO PRZYKŁAD SOCJOLOGII CODZIENNOŚCI

Rolę programu badawczego i badań stylów życia, prowadzonych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych przez socjologów skupionych wokół Andrzeja Sicińskiego w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN, omówiłam w artykule *Źródła i konteksty socjologii życia codziennego*, będącym pierwszym moim komentarzem do *Socjologii codzienności* Piotra Sztompki i Małgorzaty Boguni-Borowskiej (zob. Tarkowska 2009). Tu ograniczę się do zasygnalizowania tylko kilku podstawowych kwestii.

Kierowany przez Andrzeja Sicińskiego zespół badawczy działał w latach 1969–1990, początkowo jako Zespół Prognoz Społecznych, a od 1977 roku jako Zakład Badań nad Stylami Życia. Przez ponad dwadzieścia lat problematyka stylów życia — konceptualizacje, badania empiryczne, wypracowywanie specyficznej metodologii — stanowiła główny obszar zainteresowań zespołu, w trwały sposób kształtując także późniejszą działalność badawczą osób wywodzących się z tego środowiska, między innymi piszącej te słowa. Jego ogólna orientacja teoretyczna i metodologiczna, czyli perspektywa kulturologiczna i antropologiczna, nawiązanie do tradycji socjologii humanistycznej, podejście „rozumiejące”, stosowanie badań o charakterze jakościowym, koncentracja na życiu codziennym jednostek i rodzin były wówczas podejściem nietypowym i oryginalnym, nie tylko w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN, ale i w całej polskiej socjologii tamtych lat, zdominowanej przez badania ilościowe i problematykę makrospołeczną. Oryginalność i nowatorstwo programu badań stylów życia polegały na koncentracji na codziennej egzystencji zwykłych ludzi i ich rodzin, jej opisie i analizie.

Prace i dokonania zespołu, począwszy od wstępnych dyskusji o założeniach teoretycznych i metodologicznych planowanych badań oraz od refleksji nad kategorią stylu życia i jej operacjonalizacją, przez przygotowanie i realizację badań terenowych, po analizę i interpretację zebranych danych, zostały udokumentowane w wielu publikacjach — przede wszystkim w siedmiu zbiorowych tomach pod redakcją Andrzeja Sicińskiego, także w wielu artykułach. Charakterystyczną cechą przyjętej perspektywy były: „czysty eklektyzm”, polegający — jak to określał Andrzej Siciński (1980a, s. 21) — na chęci „skorzystania w możliwie najpełniejszy sposób z całego dorobku nauk społecznych”, podejście interdyscyplinarne, orientacja antropologiczna i kulturologiczna, odwołanie się do takich nurtów w socjologii, jak fenomenologia, etnometodologia, metoda biograficzna, podejście dialogowe, badania aktywizujące. Charakterystyczna dla tego programu badawczego „metodologia rozumiejąca” wyrosła z tych różnych inspiracji. Warto podkreślić podejście interdyscyplinarne do zagadnień stylów życia, czyli do badania życia codziennego.

W jednym z programowych tekstów Andrzej Siciński pisał: „w odróżnieniu od wielu współczesnych studiów zjawisk społecznych, analiza stylu życia jest próbą całościowego traktowania pewnej — i to doniosłej — sfery życia, jaką są codzienne zachowania ludzi. Analiza ta integruje punkty widzenia socjologa, psychologa, ekonomisty. Jest zatem to podejście bliskie tradycji antropologii kulturowej [...]” (Siciński 1976, s. 26; podkr. autora). Warto podkreślić wyrażone tu wprost przekonanie o doniosłości tego obszaru zjawisk, jakim jest codzienność. „Codzienność”, „życie codzienne”, „codzienne zachowania” to kluczowe kategorie przyjętej w tym zespole koncepcji stylu życia i programu badania stylów życia jednostek i rodzin. Badaniom tym od samego początku towarzyszyła definicja stylu życia Andrzeja Sicińskiego, eksponująca ten właśnie wymiar życia społecznego, jakim jest codzienność. W jednym z pierwszych tekstów na ten temat Andrzej Siciński (1976, s. 15) pisał: „Proponujemy, aby przez określenie «styl życia» rozumieć zakres i formy codziennych zachowań jednostek lub grup, specyficzne dla ich usytuowania społecznego, tzn. manifestujące położenie społeczne oraz postrzegane jako charakterystyczne dla tego położenia, a dzięki temu umożliwiające szeroko rozumianą społeczną lokalizację innych ludzi”. Obok „codziennych zachowań” jest także mowa o „codziennym postępowaniu” i o „codziennych czynnościach”. W trakcie operacjonalizacji tej koncepcji dla celów badań empirycznych Andrzej Siciński uznał, że style życia to pewne całości charakterystyczne dla danej grupy lub jednostki, na które składają się: po pierwsze, codzienne zachowania ludzi; po drugie, rzeczy, którymi ludzie się w życiu codziennym posługują, które wytwarzają, nabywają, gromadzą, wymieniają itd.; po trzecie, kulturowe i subiektywne interpretacje zachowań i rzeczy w postaci ocen, postaw i znaczeń, także motywacji i emocji (Siciński 1980b, s. 9). W zbliżony sposób problematykę mieszczącą się w ramach kategorii stylu życia definiowała Aldona Jawłowska (1976, s. 207): „Styl życia wyraża się [...] w trzech różnych sferach rzeczy-

wistości: w sferze światopoglądów, celów i dążeń życiowych, potrzeb i aspiracji, jedynie pośrednio dostępcy badającemu, w sferze obserwowalnych zachowań i czynności, oraz w sferze przedmiotów, które człowiek wybiera, tworzy bądź bezrefleksyjnie przejmuje, traktując je jako swe najbliższe środowisko życiowe”². Badano następujące obszary zjawisk, wyznaczające zakres codzienności w stylach życia: budżet czasu, praca, jej charakter, czas pracy i styl pracy; konsumpcja dóbr i usług; ubiór i jego różne rodzaje; odżywianie; dom, życie rodzinne, obyczajowość rodzinna, zajęcia domowe, prywatność; higiena i zdrowie; wypoczynek; uczestnictwo w kulturze; kształcenie się; udział w życiu publicznym; kontakty osobiste — towarzyskie, przyjacielskie, rodzinne — interakcje, język; sytuacje konfliktowe (Siciński 1980b, s. 9–10). W obrębie codzienności w tym ujęciu mieszczą się, jak widać, zwykłe, banalne, wręcz trywialne zachowania, związane z jedzeniem, ubraniem, codzienną higieną czy mieszkaniem.

Warto podkreślić trójczłonową strukturę kategorii stylu życia, obejmującą codzienne zachowania, przedmioty i rzeczy związane z życiem codziennym oraz warstwę mentalności, subiektywności, emocjonalności. Ujawnia się w tym nowatorski, prekursorski charakter koncepcji stylu życia, bliskiej dzisiejszej socjologii życia codziennego ze względu na potraktowanie codzienności jako ważnego obszaru badań, na objęcie badaniem rzeczy, a także subiektywnego sensu i znaczenia codziennych doświadczeń dla jednostek, traktowanych jako istoty psychofizyczne. Choć cielesność nie wchodziła jeszcze wówczas w obręb zainteresowań socjologii, w programie badań stylów życia uwzględniano biologiczny wymiar zachowań ludzkich. Styl życia był kategorią syntetyzującą i integrującą wiele różnych wymiarów, także i ten. W polskiej socjologii lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych było to zupełne novum.

Badania życia codziennego zapoczątkowane badaniami stylów życia okazały się trwałym wzorem i inspiracją dla badaczy badających w latach dziewięćdziesiątych i współcześnie w nawiązaniu do tej perspektywy: ubóstwo (Tarkowska 2000; Tarkowska, Korzeniewska 2002; Oliwińska 2008), dostatek (Palska 2002), funkcjonowanie instytucji totalnych (Tarkowska i in. 1994) i inne problemy. Co ciekawe i co warto podkreślić, materiały zebrane w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, dokumentujące ówczesne życie codzienne Polaków, dziś służą jako cenne źródło badaczom kultury (zob. Straczuk 2006) i historii społecznej PRL-u (zob. Mazurek 2010).

² Jest to bliskie ujęciu kultury wypracowywanemu przez Antoninę Kłoskowską, począwszy od *Kultury masowej* (1964) po definicję rozwiniętą w *Encyklopedii kultury polskiej XX wieku*, gdzie — przypomnijmy — sformułowała ona szeroko dziś przyjętą definicję: „[...] kultura stanowi wieloaspektową całość, w której drogą analizy wyróżnić można *zinternalizowaną*, tkwiącą w świadomości ludzi warstwę norm, wzorów i wartości; warstwę działań, będących *zobiektywizowanym* wyrazem tamtej sfery; warstwę *wytworów* takich czynności lub innych obiektów stających się przedmiotem kulturowych działań” (Kłoskowska 1991, s. 23–24).

SOCJOLOGIA OBYCZAJÓW JAKO PRZYKŁAD SOCJOLOGII ŻYCIA CODZIENNEGO

Socjologia obyczajów, bardziej niż inne subdyscypliny socjologii, przyczyniła się do rozwoju badań życia codziennego w Polsce. Nawiązujące do dorobku Marii Ossowskiej, do jej socjologii moralności, badania i analizy obyczajów to z jednej strony badania i analizy powiązane ze studiami nad stylami życia, autorstwa Marcina Czerwińskiego, wybitnego badacza kultury, przez wiele lat jednej z czołowych postaci Zespołu Badań nad Stylami Życia. Z drugiej strony były to prace Jacka Kurczewskiego i grupy jego uczniów oraz współpracowników.

Marcin Czerwiński, autor takich książek jak *Przemiany obyczaju* (1969) czy *Życie po miejsku* (1974), po dziś dzień czytanych i inspirujących badaczy obyczajów i ich przemian, obyczajowość ujmował następująco: „Mówiąc «obyczajowość» ma się zazwyczaj na myśli dziedzinę, która obejmuje trzy przecinające się ze sobą zakresy: stosunki wewnątrzrodzinne, stosunki między przedstawicielami różnych płci, stosunki między osobami różnych pokoleń («starzy» i «młodzi») występujące poza obrębem rodziny” (Czerwiński 1974, s. 99). W swych analizach pokazywał przemiany zachodzące w tych sferach. Interesowały go zmiany zachodzące w rodzinie i poza jej ramami, sąsiedztwo — „środowisko mieszkalne”, w tym opis zamieszkiwania w blokach — „nasze dzisiejsze biedne metry kwadratowe”, fenomen miejskiego stylu życia, zmiany zachodzące w relacjach między płciami, w tym przemiany roli kobiet i „feminizm kulturowy”, przemiany relacji międzypokoleniowych i uformowanie się młodzieży jako odrębnej kategorii, mody młodzieżowe — „jak się czeszą, ubierają, chodzą i mówią” (Czerwiński 1969, s. 137). Opisując „życie po miejsku” przedstawiał zarówno procesy industrializacji, jak i ruralizacji miast (Czerwiński 1974). Przemiany te opisywał przez pokazanie konkretnego życia codziennego, zaniku pewnych obyczajów, na przykład instytucji narzeczeństwa na rzecz „chodzenia ze sobą”, sytuacji kobiet w rodzinie, „żon domowych” i „kobiet pracujących”.

W nawiązaniu do badań stylów życia pisał w artykule *Elementy stylów życia ludności miejskiej. Aspekty ogólne i znamienne zróżnicowania* (Czerwiński 1978, s. 30): „Charakterystyka stylu życia w moim przedstawieniu rozbita jest na szereg aspektów, które wiążą się przede wszystkim z pracą, więziami społecznymi, cyklami życia jednostki, jej uczestnictwa w kulturze, z mieszkaniem, ubiorem”. Opisywał rewolucję i ewolucję obyczajową, polegającą na przemianach relacji między płciami i pokoleniami w rodzinie, w miejscu pracy, w życiu towarzyskim; pokazywał pewne wyizolowanie rodziny nuklearnej spośród szerszych struktur i więzi rodzinnych, niespójności między odziedziczonymi wzorami obyczajowymi i dawnymi rytuałami towarzyskimi a nową obyczajowością (Czerwiński 1978, s. 46). Badał zachowania związane ze zdrowiem i chorobą, analizował przemiany zachodzące w mikroperspektywie rodziny, zajmował się regułami stosowanymi w pracy, kontaktami koleżeńskimi, kontaktami w miej-

scu zamieszkania, więziami nieformalnymi, życiem towarzyskim i kulturą kontaktów przelotnych, jak to określał, czyli krótkotrwałymi interakcjami między ludźmi nieznanymi, których „styka ze sobą podróż, zakupy, nawet mijanie się na ulicy” (Czerwiński 1978, s. 55). Podane tu przykłady pokazują obszary codzienności brane pod uwagę w badaniu przemian obyczajów i zainteresowanie konkretnymi, banalnymi, zwykłymi, właśnie codziennymi zjawiskami.

Marcina Czerwińskiego sposób rozumienia obyczajów i podobnie zakreślony obszar zainteresowań stał się swoistym wzorem, a na pewno punktem odniesienia dla współczesnych badaczy obyczajów. Do koncepcji Marcina Czerwińskiego nawiązuje bezpośrednio Małgorzata Szpakowska w swoich pracach, między innymi w książce *Chcieć i mieć. Samowiedza obyczajowa w Polsce czasu przemian* (2003) i w pracy zbiorowej *Obyczaje polskie* (2008). Bada ona obyczajowe i mentalne skutki transformacji, czyli przemiany małżeństwa i rodzicielstwa, starości i samotności, to, co się dzieje, w rodzinie i poza jej granicami, z relacjami płci i wieku. W jej analizach ważna jest „samowiedza obyczajowa” ludzi, co przypomina jeden z kluczowych postulatów perspektywy stylu życia i współczesnej socjologii życia codziennego.

Książka *Obyczaje polskie* to zbiorowa praca pięciu autorek, będąca obszernym zestawem niewielkich artykułów dotyczących przemian, jakie zaszły w polskiej obyczajowości na przestrzeni XX wieku i ich odzwierciedlenia w świadomości społecznej. Zjawiska te są przedstawione poprzez pokazanie „biografii” ważnych w tym czasie przedmiotów, artefaktów i ich niezmiernie istotnej roli. „W dwudziestym wieku — pisze Małgorzata Szpakowska (2008, s. 6–7) — inwazja artefaktów jest szczególnie gwałtowna, a powodowane przez nie zmiany stały się przedmiotem dociekań znacznie wykraczających poza proste badanie obyczaju. Wystarczy wspomnieć nazwiska Marshalla McLuhana, Neila Postmana czy Alvina Tofflera. Z drugiej strony już potoczna obserwacja może przekonać, jak głęboko przedmioty codziennego użytku potrafią interweniować w stosunki między ludźmi. Pralka automatyczna, lodówka czy kuchenka mikrofalowa pozwoliły na samodzielne życie osobom pozbawionym rodziny lub niedecydującym się na jej założenie. Pigułka antykoncepcyjna zrewolucjonizowała życie seksualne. Samochód zmienił sposób pojmowania wolności. A kino, telewizor i magazyny ilustrowane pouczają nas bez przerwy, jak powinniśmy się zachowywać i wyglądać, i wpędzają nas w depresję, gdy nie dorównujemy ideałowi”.

Książka składa się z około pięćdziesięciu krótkich, kilkustronicowych haseł przedstawiających w porządku alfabetycznym tak różne i ciekawe zjawiska, zachowania, instytucje i przedmioty życia codziennego, jak album rodzinny, alkoholizm, konsumpcja, komputer, „lodówka z zawartością”, pielgrzymki papierskie, pigułka, rozwód, solarium, „świeckie święta”, zegarek na rękę i wiele innych ciekawych, znamienych, wartych uwagi i refleksji zjawisk. Ich opis staje się punktem wyjścia do refleksji na temat przemian relacji między ludźmi, stylów życia, obyczajów, wartości. Książka Małgorzaty Szpakowskiej i jej

współpracownik dowodzi, że analiza przedmiotów życia codziennego może być dobrym źródłem informacji o przemianach obyczajowości.

Trzeba też wspomnieć o drugim nurcie badania życia codziennego w kontekście socjologii obyczajów. W połowie lat osiemdziesiątych w Instytucie Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW i w Oddziale Warszawskim PTS Jacek Kurczewski prowadził seminarium pod tytułem „Pamiętnik życia codziennego”. Część prac seminarium przedstawiono podczas konferencji, która odbyła 14 kwietnia 1988 r. pod hasłem „Pamiętnik życia codziennego. Między socjologią a etnografią”. Niektóre zostały opublikowane na łamach „Res Publik”. Przedstawiono w nich w kategoriach daru relacje między pacjentem a lekarzem (K. Dunin-Horkawicz), pisano o „wolnym handlu mięsem” (J. Śmigielka), o kolejkowej samoorganizacji jako „systemie praw i obowiązków” (Z. Czwarosz), o dyskotecie, grze w gumy, słowach uważnych za obraźliwe, o „kolekcjonowaniu przeżyć życia codziennego” i o wielu innych zjawiskach życia codziennego, w których dostrzeżono ciekawe, a niekiedy intrygujące zjawiska, wiele mówiące o podstawowych problemach, jakimi żyło i z jakimi zmagало się społeczeństwo kolejek, kartek, niedoboru i kryzysu. Był to zapis życia codziennego w czasach kryzysu.

Nawiązanie do seminarium „Pamiętnik życia codziennego” stanowiła praca zbiorowa *Umowa o kartki* (2004 [1985]) pod redakcją Jacka Kurczewskiego, w której pokazywano funkcjonowanie realnego socjalizmu w życiu codziennym. regulacje prawne oraz „obyczaje jako lokalne praktyki postępowania i interpretacji świata”. Jest to książka dokumentująca zjawiska społeczne towarzyszące reglamentacji w latach osiemdziesiątych, jej prawne aspekty, patologie, opinie na temat sprawiedliwości i pomocy wzajemnej oraz praktykowanie ekonomii życia codziennego.

PAMIĘTNIKI JAKO OPOWIEŚCI O ŻYCIU CODZIENNYM

W studiach nad stylami życia prowadzonymi w zespole Andrzeja Sicińskiego wykorzystywaliśmy materiały pamiętnikarskie, na ich podstawie rekonstruując wybrane typy stylów życia jednostek i rodzin (Pawełczyńska, Tarkowska 1978). Także Małgorzata Szpakowska, pisząc w książce *Chcieć i mieć* o przemianach obyczajów, odwołała się do różnego rodzaju dokumentów osobistych: relacji pamiętnikarskich, konkursów na pamiętniki, listów do redakcji. Szukając ukrytych struktur temporalnych życia codziennego pisząca te słowa również sięgnęła do pamiętników (Tarkowska 1992). Konkursy na pamiętniki często zwracały się do pamiętnikarzy z apelem o opis życia codziennego. W artykule przedstawiającym cele konkursu „Jeden miesiąc mojego życia”, zorganizowanego w 1962 roku przez Polskie Radio i „Tygodnik Kulturalny”, Józef Chałasiński pisał: „Chcemy poznać się wzajemnie w codziennym trybie naszego życia i chcemy razem wytworzyć sobie obraz naszego życia. [...] Tryb życia codziennego — w tym wszystkim, co go kształtuje i co do niego przenika — ma

stanowią rdzeń dzienników pisanych na ten konkurs [...]. Tematem dziennika ma być osoba piszącego, jego życie z jego sprawami [...]. Pisz o sobie w swoim środowisku życia, o tym, co wypełnia treścią twoje życie, a naukowa metoda opracowania dzienników wydobędzie z nich obraz całości w jego aspektach grupowych i jednostkowych” (cyt. za: Chałasiński 1964).

[...]

Konkursy pamiętnikarskie jako źródło wiedzy o społeczeństwie w socjologii polskiej mają bardzo długą tradycję. Badacze wielu zjawisk, nie tylko bezrobocia i biedy, mogą znaleźć w pamiętnikach bezrobotnych ciekawy i wyjątkowy materiał do analiz, ponieważ jest to opis życia codziennego na podstawie własnego bezpośredniego doświadczenia; mają one wymiar subiektywny, psychologiczny, emocjonalny; dają możliwość wypowiedzi ludziom „pozbawionym głosu”. Można dodać, że mogą stanowić także wspaniałe materiały dla rozwijającej się w ostatnich latach socjologii emocji. Znajduje się w nich bowiem: „Historia zwykłych ludzi”, których można „prześwietlić [...] ze wszystkich stron, uchwycić motywy i zasadnicze przekonania, umiejętności i działania, związki rodzinne, lokalne i ponadlokalne, sferę myślenia i wiary, a wszystko to w lustrze środowiska socjokulturalnego, w którym jednostka żyje i działa” (Hardtwig 1996, s. 32).

BIBLIOGRAFIA

- Chałasiński Józef, 1964, *Spoleczno-kulturalny awans prowincji w świetle konkursu „Jeden miesiąc mojego życia”*, w: *Miesiąc mojego życia. Wybór pamiętników z konkursu polskiego radia i tygodnika kulturalnego*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Czerwiński Marcin, 1969, *Przemiany obyczaju*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Czerwiński Marcin, 1974, *Życie po miejsku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Czerwiński Marcin, 1978, *Elementy stylów życia ludności miejskiej. Aspekty ogólne i znamienne zróżnicowanie*, w: Andrzej Siciński (red.), *Styl życia. Przemiany we współczesnej Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Hardtwig Wolfgang, 1996, *Historia codzienności dzisiaj. Bilans krytyczny*, w: Winfried Schulze (red.), *Historia społeczna. Historia codzienności. Mikrohistoria*, tłum. Andrzej Kopacki, Niemiecki Instytut Historyczny–Volumen, Warszawa.
- Jawłowska Aldona, 1976, *Styl życia a wartości*, w: Andrzej Siciński, *Styl życia. Koncepcje i propozycje*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kaufmann Jean-Claude, 2005, *Casseroles, amour et crises. Ce que cuisiner veut dire*, Armand Colin, Paris.
- Kłoskowska Antonina, 1964, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kłoskowska Antonina (red.), 1991, *Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*, Wiedza o kulturze, Wrocław.
- Kurczewski Jacek (red.), 2004 [1985], *Umowa o kartki*, Trio, Warszawa.
- Mazurek Małgorzata, 2010, *Spoleczeństwo kolejki. O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*, Trio, Warszawa.
- Oliwińska Iwona A., 2008, *Warszawskie Szmulki. Miejsce, ludzie, style życia*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- Palska Hanna, 2002, *Bieda i dostatek. O nowych stylach życia w Polsce końca lat dziewięćdziesiątych*, IFiS PAN, Warszawa.

- Pawelczyńska Anna, Tarkowska Elżbieta, 1978, *Style życia jednostek i rodzin*, w: Andrzej Siciński (red.), *Styl życia. Przemiany we współczesnej Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Siciński Andrzej (red.), 1976, *Styl życia. Koncepcje i propozycje*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Siciński Andrzej, 1980a, *Orientacja teoretyczna badań stylu życia*, w: Andrzej Siciński (red.), *Problemy teoretyczne i metodologiczne badań stylu życia*, IFiS PAN, Warszawa.
- Siciński Andrzej, 1980b, *Wstęp. Założenia ogólne badań empirycznych stylu życia*, w: Andrzej Siciński (red.), *Problemy teoretyczne i metodologiczne badań stylu życia*, IFiS PAN, Warszawa.
- Straczk Justyna, 2006, *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Szpakowska Małgorzata, 2003, *Chcieć i mieć. Samowiedza obyczajowa w Polsce czasu przemian*, WAB, Warszawa.
- Szpakowska Małgorzata (red.), 2008, *Obyczaje polskie. Wiek XX w krótkich hasłach*, WAB, Warszawa.
- Sztompka Piotr, Bogunia-Borowska Małgorzata (red.), 2008, *Socjologia codzienności*, Znak, Kraków.
- Tarkowska Elżbieta, 1992, *Czas w życiu Polaków. Wyniki badań, hipotezy, impresje*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta (red.), 2000, *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Typografia, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, 2009, *Źródła i konteksty socjologii życia codziennego*, w: Małgorzata Bogunia-Borowska (red.), *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna*, Scholar, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, Korzeniewska Katarzyna, 2002, *Młodzież z byłych PGR-ów. Raport z badań*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta i in., 1994, *Życie codzienne w domach pomocy społecznej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.